

JUDARNA OCH STADSBRANDEN¹

Judisk invandring och integration i det sena 1800-talets Sverige

PER HAMMARSTRÖM
Uppsala Universitet

ABSTRACT [*Jews and the city fire in Sundsvall: Jewish immigration and integration into the Sweden of the late 1800s*]. The purpose of this investigation is to analyze aspects of Jewish integration into Swedish society during the decades following the emancipation which was carried out in 1870, by means of investigating how a Jewish immigrant group was given space and was able to participate in the local society.

The big fire in Sundsvall in 1888 and the consequent relief work affected the Jewish population in several ways. The Relief Work Committee which was active for a whole year after the fire left behind them unique material which contains application forms, registration books, correspondence and committee minutes which are the main source material for this investigation.

Already two decades before the fire, Jews, originating almost exclusively from czar-ruled Russia had begun to move to Sundsvall, a city with a hearty economic and demographic growth.

During the 1870s and 1880s most Jewish families supported themselves as traveling salespersons, and a few succeeded as pawnbrokers and shop owners in the center of the city and became part of the local middle class. In the middle of the 1880s there were about 150 Jews in the city.

Two-thirds of the city was completely destroyed by fire in the summer of 1888 and thousands were forced to turn to the Relief Work Committee for help. About 60% of the Jews in the city applied for help during the years the committee was active. During the first months of the committee's work Jewish applicants were discriminated against compared to non-Jewish ones. The size of the subsidy and percentage of those who received it were significantly lower for Jews than for the rest of the local population. The authorities had a separate Jewish category in

the registration books and lists. They also attempted to turn Jews away from the temporary tent housing as well as to give Jews money to move to Stockholm or to emigrate.

A change took place several months after the fire which made the situation for the Jews better. The explanation for this can be found in the support given to poor fellow believers by prominent Jews and a strongly-worded letter from the Mosaic congregation in Stockholm demanding that those responsible in Sundsvall better their treatment of the Jews.

The letter from the Mosaic congregation in Stockholm upset the vicar of Sundsvall whose position was that one should neither worry about the poor Jews in Sundsvall nor care about the »foreign corporation» in the capital.

The study shows a Jewish middle class evolving and becoming integrated into society. This group which was forced to behave carefully and balance their Jewish and their Swedish identity, came to play an important role as a link between the receiving society and the rest of the Jewish population.

Vi kunna ej, vi vilja ej vara liksom främlingar, som åtnjuta en välment gästfrihet. Vi vilja vara medlemmar av en och samma familj för att i broderlig endräkt med landets övriga söner i mån av våra krafter arbeta i fosterlandets tjänst.²

Det skall icke längre finnas medborgare, som på grund av skiljaktig religiös bekännelse bilda en pariaklass, utan alla barn av svenska föräldrar skola känna sig lika delaktiga i alla samhällets politiska och borgerliga rättigheter med samma frihet att kunna dana sig för deltagande i samhällets alla värv.³

Riksdagens beslut om den svenska judenhetens politiska och medborgerliga emancipation, fattat i februari 1870, hälsades med stor glädje och tillfredsställelse av breda samhällsgrupper, något de båda inledande citaten får illustrera. Inte minst från judiskt håll hoppades man att den gamla tidens utanförskap och diskriminering skulle ersättas av en ny delaktighet där judarna, tillsammans med den övriga befolkningen, gavs utrymme att tjäna fosterlandet, som föreståndarna i Stockholms Mosaiska församling uttryckte saken.⁴

Förväntningarna och förhoppningarna hade sitt berättigande. Allt sedan Sverige öppnats för judisk närvaro hade judarna varit underställda en särskild jurisdiktion med starkt begränsade rättigheter samtidigt som man fick leva under ett ständigt hot om uppblående antijudiska yttringar. Den gamla lagstiftningens inskränkningar, när det gällde områden som näringsverksamhet, bosättning, statliga ämbeten och äktenskap, hade begränsat judarnas möjligheter att

integreras ekonomiskt, socialt och politiskt i samhället. Efter en utdragen emancipationsprocess, i samband med en allmän liberalisering av stat och samhälle, framstod 1870 års beslut som en logisk slutpunkt.

Hugo Valentin, den svenska judenhetens stora historiograf, hyllar beslutet: det starka stödet för emancipationen inom det politiska systemet och den sympati som strömmade mot judarna från alla läger gjorde det svenska beslutet var närmast unikt i hela världen, menar Valentin. Visserligen seglade det upp mörka moln vid horisonten, antisemitismen som började sprida sig som en löpeld i Europa på 1870-talet, men: »i Sverige vägrade såväl myndigheter som allmänhet att följa detta kontinentala mönster. Så blev Sverige ett av de ingalunda talrika europeiska land, där judarnas likställighet genomfördes i anda och sanning». Under perioden 1870–1930 fick judenheten uppleva ett »snabbt och smärtfritt inväxande» i det svenska samhället, menade Valentin.⁵

De senaste årens historiska forskning har emellertid lyft fram många problematiska drag som Valentin tonat ner eller förbisett. Djupa och väletablerade antisemitiska tankestrukturer levde och frodades förvisso i det postemancipatoriska samhället, i Sverige likväl som på kontinenten, samtidigt som det fanns organisationer och intresseföreningar som öppet gav uttryck för en tydligt ideologisk antisemitism. Inte heller statens diskriminering av judar upphörde: aktuell forskning visar på en lika uppenbar som konsekvent särbehandling av judiska invandrare från myndighetshåll.⁶

Emancipationen blev knappast något universalmedel mot antisemitism och diskriminering. Valentins skönmålning får till viss del tillskrivas de förhoppningar om normalisering som Valentin delade med stora delar av den etablerade judenheten under den första delen av 1900-talet. Därtill är Valentins historia fokuserad på just de mest framstående och etablerade judiska grupperna i storstäderna, de som trots allt bereddes ett utrymme i det svenska samhället, medan intresset för andra grupperingar är svagare. En bredare analys av judisk postemancipatorisk samhällsintegration saknas i alla händelser, forskningsluckor som delvis består.

I föreliggande text är ambitionen att problematisera bilden av den snabba och smärtfria judiska samhällsintegrationen efter 1870. Med avstamp i begränsade händelser i en lokal kontext kommer jag att

beröra ekonomiska, sociala och politiska sidor av det judiska inlemmandet i det svenska samhället.

Uppmärksamheten riktas mot Sundsvall och en lika extraordinär som omskriven händelse: den mest omfattande stadsbranden i Sveriges historia. Kanske något överraskande har 1888 års brandkatastrof i Sundsvall och det efterföljande nödhjälpsarbetet visat sig utgöra en förkastning i den historiska jordskorpan⁷ som avslöjar generella processer av judisk delaktighet och utestängning. I den här undersökningen kommer jag alltså att gå på djupet, »studera världen genom ett mikroskop» – för att låna en annan metafor⁸ – och låta den bild som framträder bidra till förståelsen av en betydligt vidare problematik.

Stadsbranden och hjälparbetet har genererat ett unikt källmaterial som genom lyckliga omständigheter är samlat i Nödhjälpskommitténs arkiv på Medelpadsarkiv i Sundsvall innehållande nämnda kommittés ansökningshandlingar, registerböcker, korrespondens och styrelseprotokoll. Materialet har i denna undersökning kompletterats av uppgifter från taxerings- och mantalslängder, församlingsböcker, fattigvårdsstyrelsen och Stockholms judiska församling.⁹

Händelserna som undersöks tilldrar sig under en tidsram som sträcker sig från dagen för stadsbranden, den 25 juni 1888, fram till dess att nödhjälpsverksamheten avvecklades sommaren 1889. För att förstå händelserna bör dock detta år sättas in i ett vidare sammanhang och jag kommer därför att skildra något av det som föregick och det som kom efter, perioden ca 1870–1900, integrativa och exkluderande processer i lokalsamhället, händelser som äger generell giltighet. Mosaiska församlingen i Stockholm kom att spela en inte helt obetydlig roll i dramat och kommer därför att figurera.

Undersökningen beskriver hur samhälle och lokala myndigheter hanterade judar som drabbats av stadsbranden, i vilken omfattning och hur den tillfälligt ordnade nödhjälpen fördelades. Händelserna kom också att aktualisera hur mer generella judiska fattigvårdsbehov skulle hanteras, ett nog så svårt problem eftersom judar enligt regelverket inte hade rätt till kommunal fattigvård.

Ansvar för de mosaiska församlingarna att själva svara för sin fattigvård hade stadgats i 1782 års judereglemente, men kom att bestå efter emancipationen 1870. Ordningen var uppenbart orättvis eftersom den inte medgav någon lindring i kommunala utskylder och inte förrän 1899, efter beslut av en enig riksdag, kom de svenska

judarna att omfattas av den kommunala fattigvården på samma sätt som övriga medborgare.¹⁰

De fattiga judarna i Sundsvall var således särskilt utsatta efter brandkatastrofen. De hade inte rätt till hjälp från kommunen samtidigt som de inte kunde räkna med någon självklar hjälp från judiskt håll. Det fanns helt enkelt inte någon judisk församling i staden med skyldighet att utöva fattigvård.¹¹ Hur lokalsamhället trots dessa omständigheter löste ett judiskt fattigvårdsärende är en av de frågor som kommer att besvaras i det följande.

1870–1888: Sundsvallsjudar i centrum och periferi

1800-talets sista decennier var oerhört dynamiska i stora delar av mellersta Norrland. Som centrum för ett av världens största trävarudistriktt upplevde Sundsvall och särskilt socknarna däromkring en remarkabel industriell utbyggnad, något som inte minst avspeglas i den stora befolkningsökningen, främst orsakad av en kraftig inflyttning.

Bland tusentals inflyttare kan en mindre grupp judar urskiljas, judar som med något undantag när hade utvandrat från det Tsarryska riket. De judiska familjenamnen börjar synas i Sundsvalls folkbokföringsmaterial och mantalslängder från slutet av 1860-talet. Visserligen flyttade judar också till andra städer i regionen, men under 1880-talet befäste Sundsvall sin ställning som »hufvudorten för mosaiske trosbekännare i Norrland», som Sundsvallsjudarna själva uttryckte saken i sin ansökan om att få bilda församling.¹² Som tabell 1 utvisar uppgick den judiska gruppen till drygt 150 individer i mitten av 1880-talet.

Period	Tillväxt varav		Totalt antal judar vid periodens slut	Andel av befolkningen vid periodens slut (%)
	födelseöverskott	flyttningsnetto		
1869-1875	21	2	19	0,27
1876-1880	39	9	30	0,66
1881-1885	97	24	73	1,53
1886-1890	52	27	25	1,58
1891-1895	49	23	26	1,86
1896-1900	-50	6	-56	1,40

Tabell 1. *Judarnas i Sundsvall tillväxt numerärt under femårsperioder 1869–1900, fördelad på födelseöverskott och flyttningsnetto.* Källa: Sundsvall Gustav Adolfs församling och Sundsvalls Mosaiska församling (Härnösands Landsarkiv – HLA), Husförhörlängder, församlingsböcker och flyttlängder.

Handeln utgjorde generellt sätt den nisch varifrån de allra flesta judarna i Sundsvall hämtade sin utkomst, ett mönster som gick igen från andra håll i landet.¹³ En närmare blick på källmaterialet ger för handen att de tidigast inflyttade judarna i förstone ägnade sig åt ambulerande handel i tyger, kläder, nipper och dylikt.¹⁴ Gårdfari- och marknadshandel har alltså dominerat stort bland de judiska yrkesutövarna under hela 1870- och 1880-talen, inte för att den var särskilt inkomstbringande, utan snarare för att verksamheten var förhållandevis enkel att etablera och att det fanns judiska nätverk inom branschen möjliga att utnyttja.¹⁵

Som tabell 2 utvisar taxerade Sundsvalls judar förhållandevis låga inkomster jämfört med hela kategorin handlare. Siffrorna visar därtill att den judiska socioekonomiska klättringen (förutsatt att taxerad inkomst är ett mått härpå) varit långsam under det första kvartsseklets bosättning i Sundsvall. Visserligen steg judarnas medelinkomster snabbt från 1880-års låga nivå, då merparten nyligen hade anlänt till staden och kanske just därför befann sig i längst ner, men man kan knappast tala om en enkel och rak ekonomisk »success story». Ännu 1895 befann sig judarna inom handel en bra bit under medelinkomsterna för samtliga handlare. De judiska hantverkarna befann sig allra längst ner i inkomstskikten.

År	Taxerade judar i Sundsvall						
	Antal inom handel	Medelinkomst inom handel	Antal inom handel	Andel av handlarna i %	Medelinkomst inom handel	Antal inom hantverk	Medelinkomst inom hantverk
1880	255	1934	15	5,9	827	2	-
1885	271	2444	16	5,9	1497	5	860
1890	370	2601	29	7,8	1471	8	600
1895	361	2773	24	6,6	1748	13	438

Tabell 2. Taxerade årsinkomster för judar och ickejudar i Sundsvall inom handel och hantverk 1880–1895. Källa: Sundsvalls uppboordsverks arkiv (HLA), Inkomst-taxeringslängder för 1880, 1885, 1890, 1895.

Sammantaget var alltså den judiska grupp som skulle komma att genomlida stadsbranden en socioekonomiskt svag grupp. Judarna var i högre grad än andra beroende av ekonomiska konjunkturen och marknadens svängningar, av myndigheternas tillståndsgivning och välvilja. Gårdfarihandeln, särskilt den judiska, sågs inte med blida ögon, och allvarliga inskränkningar i utländska medborgares rätt att utöva yrket gjordes från och med 1887, något som drabbade många

judar i Sundsvall.¹⁶ En äldre judisk gårdfarihandlare i Sundsvall beklagade sig över situationen: »tillfölje senast lagstadganden [har jag] urståndsatts att genom gårdfarihandel [skaffa] hjälp till uppehälle»¹⁷. Denna olycklige handlare tillhörde de knappa två tredjedelarna av 1888 års Sundsvallsjudar som inte var svenska medborgare och alltså drabbades av de förändrade reglerna.¹⁸

Emellertid fanns det enstaka judiska näringsidkare som successivt lyckades pressa sig upp i inkomstskikten, någon pantlånare, grosshandlare och butiksinnehavare som kan hänföras till kategorin medel- eller höginkomsttagare. Dessa förtjänar ett särskilt omnämnande inte bara för dess betydelse ur ett integrationsperspektiv utan också för att de kom att spela en viktig roll i förhållande till sina sämre lottade trosfränder i samband med branden.

Den mosaiske trosbekännare i Sundsvall som hade erövrat det allra högsta anseendet vid denna tid var bankdirektören Isidor Dehn. Som son till en manufakturhandlare i Köpenhamn hade han efter avslutad skolgång gjort karriär inom bankvärlden, bland annat i hemstaden, Amsterdam och hos Eduard Heckscher i Stockholm. När Sundsvallsborna sjösatte planer på att bilda en Handelsbank i staden i början av 1870-talet, handplockades Dehn till dess verkställande direktör. Hans inkomst taxeringsåret 1880 översteg vida de övriga 16 taxerade judarnas sammanlagda inkomst, något som naturligtvis indikerar olika socioekonomiska världar.¹⁹

Vid sidan av direktörskapet innehade Dehn en mängd politiska och medborgerliga förtroendeuppdrag i Sundsvall, bland annat som stadsfullmäktig, och hans åtaganden inom olika föreningar och sällskap framstår nästintill som omåttligt men för den skull inte helt ovanligt för en man i hans ställning. Vid Dehns jordafärd var hela Sundsvall draperat i sorgeskrud, rapporterade lokalpressen, och begravningen ägde rum på mosaiska begravningsplatsen i Stockholm, förrättad av rabbin Klein, i närvaro av representanter för finans- och affärsvärden.²⁰

Det skulle visa sig att denne levnadsglade och respekterade bankdirektör, med sin från övriga judar annorlunda invandringshistoria, hyste ambivalenta känslor gentemot sina trosfränder i staden. Under hela 1890-talet ställde han sig inte bara vid sidan av en judisk strävan mot lokal föreningsbildning utan drev också en aktiv och oförtruten kamp på högsta nivå mot bildandet av en mosaisk församling i

Sundsvall.²¹ Dehn kom att spela en viktig roll i brandens efterspel, särskilt genom sina försänkningar i Stockholm.

Med undantag av Dehn och trots nämnda variationer i ekonomisk status skulle jag vilja beteckna judarna i Sundsvall som en väl sammanhållen grupp, åtminstone fram till branden, något som visar sig inte minst genom ett relativt samlat judiskt boende i staden. Merparten av judiska hushåll var under 1870- och 1880-talen koncentrerade till tre-fyra kvarter i stadsdelen Västermalm, en stadsdel med, något oprecist uttryckt, medellåg status. Möjligen kan detta judiska närboende liknas vid de judiska miljöer som förekom i andra svenska städer runt förra sekelskiftet, men det skiljer sig i så måtto att Sundsvallsjudarna inte bodde i några typiska arbetarkvarter.²² Efter branden skulle detta närboende komma att brytas upp.

Därmed har en bakgrundsbild av sakernas tillstånd före brandens utbrott skissats upp och det har blivit dags att gå över till själva händelsen.

Juni 1888 – juni 1889: Stadsbranden, nödhjäpskommittén och judarna

Själv stannade jag i vår våning och samlade ihop allt jag kunde till dess hettan från det brinnande apotekshuset sprängde sönder fönstren i våra rum, då tvangs jag ge mig av. [...] Tre till fyra timmar senare var hela centrala delen av staden en ruinhög. Endast skorstenspiporna och några stenmurar var kvar.²³

Den explosionsartade stadsbranden utgör förvisso en lika omtalad som dramatisk händelse i Sundsvalls historia, en dramatik som tydligt framgår av det målande citatet ovan, i vilket stadsläkaren Steenhoff beskriver sin brådstörtade flykt undan lågorna från sitt boningshus i centrala Sundsvall. Året var 1888, och den mest omfattande stadsbranden i Sverige någonsin kom att på några få timmar, en ovanligt varm och blåsig dag i juni, ödelägga större delen av Sundsvall och ställa majoriteten av stadens invånare bokstavligen på bar backe. Nära två tredjedelar av stadens tomter blev totalförstörda, däribland hela Västermalm, där, som jag nämnt tidigare, merparten judarna hade sina bostäder. Värden för 30 miljoner kronor förstördes, och brandförsäkringsbolag tvangs utbetala drygt 21 miljoner kronor.

Medan röken ännu steg från de förkolnade resterna av det som en gång varit Sundsvall inleddes insatserna för hjälp och återuppbyggnad. En speciell Nödhjälpskommitté, bestående av 15 prominenta Sundsvallsbor, utsågs i all hast av stadsfullmäktige för att tillsammans med fattigvårdsstyrelsen ombesörja nödhjälpen, förvalta och fördela de penga- och naturabidrag som snart nog började strömma in från hela landet. Förutom kontanta medel skänktes och fördelades livsmedel, kläder, tält, husgeråd och bland mycket annat ett komplett ångkök.

Tillfälliga tältbostäder iordningställdes för de bostadslösa som inte kunde flytta in hos vänner och släktingar och annonser i dagspressen uppmanade behövande att komma till, av kommittén upprättade, uppsamlingsplatser för att ansöka om olika former av bistånd. Fram till februari 1889 hade kommittén delat ut hjälp till ett värde av över en halv miljon kronor, varav runt 200 000 kronor i form av kontanta bidrag, medan ungefär lika mycket hade använts till byggande av tillfälliga bostäder, de så kallade barackerna, ägda av staden och förvaltade av stadens Drätselkammare.²⁴

Hundratals personer strömmade till kommitténs kontor med sina ansökningar, däribland många judar. Sammanlagt, under hela perioden, sökte 43 judar hjälp vid ett eller flera tillfällen, men inräknat familjemedlemmarna rörde det sig om 120 individer som varit – eller ansett sig vara – i behov av hjälp, alltså gott och väl 60 % av alla judar i staden. Resterande 40 % befann sig i högre inkomstskikt där man i högre utsträckning hade egendomen brandförsäkrad.

I det närmast följande är det kategorin hjälpsökande judar och Nödhjälpskommitténs bemötande av desamma som ska särskådas och jämföras med totalkategorin. Jag har särskilt undersökt antalet beviljade ansökningar, bidragens storlek och ändamål.

Under de första veckorna efter branden hade judarna svårt att vinna gehör. Perioden 27.6–6.7 noterades 34 judar som bidragssökande i kommitténs register, och av dessa erhöll knappt hälften, 15 personer, bidrag på antingen 5 eller 10 kronor medan övriga 19 har meddelats avslag.²⁵ Utfallet för beviljade ansökningar bland ickejudar var högre under motsvarande period: 75 % positiva besked med en genomsnittlig bidragssumma uppgående till drygt 20 kronor.²⁶

Under en kort period, med start den 6 juli, fick stadens ordinarie fattigvårdsstyrelse (i vilken för övrigt flera av de höga herrarna i

kommittén ingick, bland andra dess ordförande, grosshandlaren Axel Larsson) överta nödhjälpsverksamheten från Nödhjälpskommittén men redan efter tio dagar fick fattigvården återlämna ansvaret. Av samtida tidningsmaterial framgår det att missnöjet med Fattigvårdsstyrelsen var stort: »[d]et känns en smula hårdt för mången finkänslig natur att vända sig till denna senare myndighet i behofvets stund och det är ej utan att missnöje jäser däröfver.»²⁷

Men om det uppfattades som förödmjukande för de ickejudiska brandskadade att vända sig till fattigvården kändes det säkerligen meningslöst för judarna eftersom judar saknade rätt till kommunal fattigvård. Samtliga fem ansökande judar under denna period nekades hjälp – hur många som aldrig brydde sig om att ansöka framgår naturligtvis inte av källorna.

Så långt såg det alltså dystert ut för judarna. Intrycket förstärks av att Nödhjälpskommitténs assistenter (och fattigvårdens under perioden 6–16 juli) envisades med att förse de ansökande judarna med epitetet »jude» eller »judinna» i aktuella registerböcker, till skillnad från ickejudar som noterades med sedvanliga uppgifter om yrke eller civilstånd. Möjligen speglar kategoriseringen en särskild osäkerhet beträffande den judiska minoritetens status i fattigvårds- och nödhjälpsammanhang. Den etniska/religiösa registreringen av hjälpsökande judar upphörde inte förrän i mitten av augusti, något jag sätter i direkt samband med ett brev från Mosaiska församlingen i Stockholm som hamnade på kommitténs bord den 15.8. Mer därom senare.

Tidsperiod	Population	N	Beviljade	Beviljade %	Urbetalade resebidrag	Resbidrag % (av beviljade)
16.7-15.8 1888	Ickejudar	540	505	93,5	2	0,4
	Judar	9	9	100,0	5	55,6
16.8-31.8 1888	Ickejudar	696	638	91,7	3	0,5
	Judar	11	11	100,0	2	18,2
Januari 1889	Ickejudar	205	129	62,9	0	0,0
	Judar	5	4	80,0	1	25,0

Tabell 3. *Utfall av hjälpsökningar fördelade på ickejudar och judar ställda till Nödhjälpskommittén i Sundsvall skilda tidsperioder 1888–1889.* Källa: Nödhjälpskommitténs arkiv (MPA), Ansökningshandlingar (EII).

Resultaten som redovisas i tabell 3 och tabell 4 visar att judarna fick en mer generös behandling efter den 16.7 jämfört med tidigare, det

vill säga från den dag då Nödhjälpskommittén återupptog verksamheten. Andelen beviljade ansökningar var, och förblev, påfallande högt för såväl judar som ickejudar samtidigt som bidragssummorna genomgående ökade. Till skillnad från de första veckornas nödhjälpsverksamhet hade därmed kommitténs uppenbart diskriminerande handling av judarna upphört, en ordning som skulle bestå under kommitténs hela fortsatta verksamhetsperiod.

Om däremot bidragens *ändamål* särskådas uppenbaras en lika slående som intressant skillnad mellan jude och ickejude. Som tabell 3 utvisar betalades över hälften av bidragen till judar, från mitten av juli fram till mitten av augusti, i form av respengar, företrädesvis ångbåtsbiljett till Stockholm eller tågresa till Göteborg, nästan alltid med en notering om att bidragstagaren ämnade fortsätta till England eller Amerika. För ickejudar utbetalades respengar endast vid sju tillfällen under perioden 30.6 till 31.8, och i dessa fåtaliga fall handlar det om besök hos släkt i Trollhättan, resa hem till Gotland eller biljett till Stockholm men definitivt inga emigrationsbidrag.

Tidsperiod	Population	N	Pengabidrag medeltal, kr
16.7-15.8 1888	Ickejudar	504	51,39
	Judar	5	52,00
16.8-31.8 1888	Ickejudar	454	119,17
	Judar	10	102,50
Januari 1889	Ickejudar	125	57,64
	Judar	3	63,33

Tabell 4. *Bidragens storlek i medeltal för ickejudar och judar utdelade av Nödhjälpskommittén under skilda tidsperioder 1888–1889.* Källa: Se tabell 3.

Anmärkning: N = Beviljade ansökningar med angiven summa.

Resebidragen är ett tydligt exempel på hur en lokal myndighet försökte uppmuntra judisk utvandring, uppenbarligen med viss framgång. Den judiska emigrationen från lokalsamhället detta brandår utgör en lika överlägsen som anmärkningsvärd toppnotering i statistiken. Av de runt 200 judar som var kyrkobokförda i Sundsvall årsskiftet 1887–1888 emigrerade 48 individer, alltså en fjärdedel av gruppen. Till viss del kan denna massemigration orsakats av de försämrade villkoren för gårdfarihandeln, jag nämnt om tidigare, men också brandens skadeverkningar och resebidragen har bidragit.²⁸

Efter den första september innehöll de judiska ansökningarna

inga önskemål om respengar utom i ett fall där ansökningen skickades från Göteborg från en familj vars öde jag ska beskriva lite utförligare om, eftersom det illustrerar något av den utdragna vedermöda som kunde drabba enskilda judiska familjer och den utbredda viljan i samhället att förpassa dessa östeuropeiska judar bort från landet.

Abraham Lieb Moshinsky och hans familj hade redan under juli erhållit biljettpengar till enkel Stockholmsresa från nödhjälpskassan. Väl i huvudstaden gjorde Moshinsky som många andra i en liknande situation förmodligen gjort före honom, uppsökte rabbin Klein som i sin tur förmedlade ytterligare pengar för fortsatt resa till Göteborg.

Där hyrde familjen bostad i Haga hos en, precis som Moshinsky själv, före detta Härnösandsjude. Efter en period av misslyckade försök att skrapa ihop pengar till en Englandsresa befann sig den olycklige, enligt egen utsago, på bar backe och fann därför ingen annan utväg än att »vädja till Gud och välvilliga människor om hjälp», vilket han alltså gjorde genom sin förtvivalde ansökan, undertecknad i januari 1889, ett halvår efter branden, ställd till kyrkoherde Boström och Nödhjälpskommittén. Ansökan resulterade i att ytterligare pengar från hjälpskassan förmedlades till Moshinsky, en summa som förvisso inte förslog på långa vägar när till en utlandsresa.²⁹

I övrigt är det inte mycket att orda om Nödhjälpskommitténs utbetalningar under perioden från den första september till sommaren 1889 då kommitténs nödhjälpsarbete upphörde. Under vintern och våren 1889 fortsatte kommittén att betala ut kontantbidrag men i minskande omfattning både sett till antalet utbetalningar och bidragens storlek. Andelen beviljade bidrag sjönk något liksom penningsummornas storlek, men som framgår av siffrorna för januari månad 1889 i tabellerna 3 och 4 gäller dessa förändringar judarna i lika hög grad som andra kategorier.

Med undantag av de första veckornas verksamhet kan man alltså inte avläsa några skillnader i utbetalningarna till judar och ickejudar och från och med september kan man knappast tala om några skillnader överhuvudtaget. Samtidigt ska man ha i åtanke att den ordinarie fattigvården fortsatte att stödja ickejudar i en ökande omfattning under perioden, både tidigare understödstagare och nytillkomna som kommit till, får man förmoda, på grund av branden. I några fall hänvisade kommittén hjälpsökande till fattigvården, något som med tanke på regelverk och praxis var omöjligt för judarna.

I slutändan var andelen av den sammantagna offentligt administrerade hjälpen till judarna året efter branden av blygsammare omfattning än den som gavs till totalbefolkningen, detta trots att judarna, som tidigare nämnts, i lika hög grad som andra, genom sina utskylder, bidrog till fattigvårdssystemets finansiering, en orättvis ordning som åtminstone enstaka judar varit noga med att påpeka. I en ansökan om kontanta medel, ställd till Nödhjälskommittén, undertecknad av Simon Mendel, används det faktum att Mendel betalt kommunal skatt under många år som ett argument till att han borde få del av kommitténs tillgångar, ett fullt förståligt resonemang även om utskylderna i och för sig inte hade någon direkt koppling till Nödhjälskommitténs kassa.³⁰

Att det fanns judiska familjer som om de varit döpta hade kvalificerat sig för kommunal fattigvård är det ingen tvekan om. Familjen Turitz kan lyftas fram som ett belysande exempel, en familj vars kontakter med Nödhjälskommittén och stadens myndigheter utvecklades till en utdragen process, något som beskrivs i det närmast följande avsnittet.

Fattigvård i brandens efterspel

Husfadern i familjen i familjen Turitz, som redan från slutet av 1870-talet haft sin utkomst i Sundsvall och socknarna däromkring, avled under oktober 1888, vilket förvärrade redan svåra omständigheter. Änkan Tobina Turitz »är nu verkligen satt i stora bekymmer och behov sedan hennes man nu affidit utan att kunna försörja sig och sina barn, därför hoppas jag att ni gör edert inflytande gällande till hennes bästa», vädjade Elias Witkowsky, en förhållandevis ekonomiskt välbärgad Sundsvallsjude i en personlig not till en av Nödhjälskommitténs medlemmar, handlaren F. Röhman, bifogad en av de totalt tio ansökningarna som antingen familjens äldsta dotter eller änkan själv undertecknade.³¹

Familjen beviljades medel vid alla ansökningstillfällen (även om kommittén slog av på summan någon gång) men gavs, intressant nog, även hjälp på annat sätt. Liksom flera andra judiska hushåll fick familjen bo i en av de tillfälligt byggda barackerna men till skillnad från övriga slapp familjen betala hyra från och med oktober 1888, alltså efter mannens död.

Denna hyresfrihet var kanske en förutsättning för familjens överlevnad, i alla händelser en stor hjälp. Familjens beroende av hjälpen framgår av en ansökan, undertecknad av änkan Turitz den 19 januari 1889, i vilken hon uttrycker en förståelig oro över att Nöd-hjälpskommittén skulle läggas ner inom kort och att hyresfriheten därmed skulle upphöra. Änkan vädjar om att den plats som beretts åt familjen i »baracken no 85 måtte upplåtas fritt». På ansökan har handläggaren, förmodligen tidigare nämnde Axel Larsson, präntat med blyerts: »remitteras till D.K. med tillstyrkan om fri bostad». Det var alltså varken fattigvårdsstyrelsen eller nödhjälpskommittén som handlade ärendet i detta skede utan Drätselkammaren.

Under samma månad hade Drätselkammaren, barackernas hyresvärd och förvaltare, gett Axel Larsson, rätten att »i egenskap af vice hyresvärd utöfva DK's beslutanderätt i alla till barack-väsendets hörande frågor». ³² När Nöd-hjälpskommittén avvecklade sin verksamhet sommaren 1889, och därmed tog sin hand från de nödlidande, utnyttjade den generöse Larson denna beslutanderätt till att ge familjen Turitz permanent hyresfrihet. »Enkan Tobina Turitz quartar hyresfritt t.v. A.L d. 7/8 89», står det att läsa på hyreskontraktet. ³³ Genom detta initiativ löstes alltså familjens akuta problem på ett, får man väl säga, ganska okonventionellt sätt.

Äldsta dotterns giftermål 1890 bidrog rimligen familjens försörjning, även om svärsonen var en av de allra lägst taxerade judarna i staden. Någon gång under 1892 tvingades änkan och de hemma-vernade barnen att lämna sitt rum i baracken, för övrigt samma år som Larsson mycket abrupt förlorade alla sina förtroendeuppdrag – osäkert hur sambandet däremellan ser ut. ³⁴ Resten av 1890-talet framlevde familjen Turitz i en enkel bostad i arbetarstadsdelen Södermalm i Sundsvall, för övrigt i samma fastighet som den judiska gruppens religionslärare, varefter familjen, tillsammans med svärsonen och äldsta dottern begav sig till Norrbotten 1899. ³⁵

En händelse i samband med branden jag hittills bara antytt gäller den roll Mosaiska församlingen i Stockholm kom att spela i förloppet. Detta blir ämnet i det närmast följande.

Nödhjälskommittén och Stockholms mosaiska församling

Redan några veckor, kanske dagar, efter branden började hjälpsökande judar från Sundsvall anlända till Stockholm och ta kontakt med den Mosaiska församlingens fattigvårdsnämnd. Uppenbarligen skedde detta i sådan omfattning att nämndens ledamöter ansåg sig nödgade att agera.

I början av augusti formulerade nämndens ordförande och sekreterare, S. Elkan respektive H. Meyersson, ett brev till Nödhjälskommittén i Sundsvall som inleddes med beklaganden över hur bördan för fattigvården ökat:

Efter den olyckliga eldsvådan i Sundsvall hitkomma nästan dagligen deifrån hjälpsökande polska judar såväl enskilde som ganska talrika familjer med små barn. Dessa uppgifva sig hafva vid branden förlorat all sin naturligtvis ej brands försäkrade egendom och hafva på förfrågan påstått sig hafva af Nödhjälskommittéen kunnat erhålla dels alls intet understöd, dels, såsom af ett fattigvårds nämnden förevisadt intyg framgick, endast kontant tio kronor och däckplatser på ångbåt till Stockholm. Samtliga hitkomne hjälpsökande påstå sig äfven hafva efter branden rönt ett ganska föga vänligt bevisande, sägande sig hafva blifvit nekade bostad i tältstaden samt uppkallade in, för en myndighet, hvilken förstodo de bestämdt uppgifva der de fått tillsägelse att bege sig till Stockholm.³⁶

Förvisso kan inte kommittén klandras, skriver man (trots att det är just det man gör), men påminner samtidigt om att medlemmar från Mosaiska församlingen i Stockholm bidragit frikostigt med pengabidrag till brandens offer »visserligen utan någon föreskrift för användandet, men också utan tanke derpå att något afseende till olika trosbekännelse kunde göra sig gällande vid understödsgåvornas fördelning».

Fattigvårdsstyrelsen i huvudstaden har alltså bibringats uppfattningen att Sundsvallsborna försökte lasta över bördorna för de nödlidande judarna på Stockholmsförsamlingen och att man dessutom utestängt nödlidande judar från de tillfälliga bostäderna, agerat bryskt och ovänligt. Anklagelserna är allvarliga och inte helt osannolika.

Samtidigt som Elkan och Meyersson formulerade brevet till NHK skrev den senare ytterligare ett brev, ställt till Isaac Dehn i Sundsvall, den populära och framgångsrike judiske bankdirektören varom jag berättat utförligt ovan. En kopia av brevet, daterad 11 augusti, är bevarad i Judiska församlingens i Stockholm arkiv och återges här i sin helhet:

Bästa Bror Dehn! I hopp att Du ehuru sedan många år bortflyttat härifrån, dock fortfarande hyser intresse för den judiska församlingen här som du ännu tillhör, tillåter jag mig på tillrådan af min svåger Henrik Davidsson tillsända dig till besvarande Nödhjälpskommittéen ställda skrifvelse från herrar. Mos. Församls: fattigvård. Om dock Sundsvalls-Reschoim äro i stånd att fatta detta kan du bestämma bättre än jag; men då skrifvelsen ju ej kan anses annat än ärlig och vara författad i städad stil, hoppas jag att du gerna vill tjena med dess aflemnande till vederbörande. Kan du genom muntliga påminnelser förmå Kommitterane att dels på noblare sätt der uppfylla sitt åliggande, dels låta bli att skicka på oss alla polacker som förr bott i Sundsvall och slutligen låta oss få ca 1 000 à 1 500 Kronor till uppgifvet ändamål så har du gjort dig förtjent om din församling och till en särskild hjertlig tack. Din tillgivne Herman Meyersson.

Tanken var alltså att Dehn, vars namn uppenbarligen kunde återfinnas i Stockholmsförsamlingens matrikel och som var god vän med en släkting till Meyersson, inte bara skulle överlämna fattigvårdsnämndens brev utan också tala för församlingen sak bland Nödhjälpskommittéens ledamöter. Dehn var naturligtvis en utmärkt kontakt i Sundsvall i egenskap av vederhäftig och ekonomiskt framstående medborgare med otaliga kontakter och vänskapsband inom »Sundsvalls-Reschoim» (huvudmännen).

Den 15 augusti behandlade Nödhjälpskommittéen brevet från Mosaiska församlingens fattigvård och man kan utgå från att Dehn dessförinnan gjort allt han kunnat för att förbereda marken. Ett protokoll uppger om att kommittéen bestämde sig för att mycket generöst tillmötesgå Elkans och Meyerssons begäran och en summa på 1 500 kronor översändes kort därefter. Därtill gavs löfte om mer pengar i den mån ytterligare behov skulle uppkomma.³⁷

Ärendet måste emellertid ha gett upphov till debatt på kommitté-

sammanträdet vilket framgår av att en ledamot, kyrkoherden Boström, röstade mot förslaget. Till yttermera visso upprördes prästen av brevet och dess anklagelser så till den milda grad att han kände sig nödgad att avge en skarp reservation som togs till protokollet:

Olämpligt och föga välbetänkt vore att utan pröfning af hvars och ens verkliga behof till en korporation å främmande ort öfverlemnas ett så pass stor summa och ännu olämpligare vore löftet att bevilja ytterligare medel till en främmande fattigvårds samhälles hjälp i fattigvårdsväg, derjemte äro insinuationen att vid medlens utdelande något afseende gjorts å trosbekännelse, osann och borde med all kraft tillbakavisas.

Kyrkoherden fann det alltså olämpligt att skicka en så stor summa pengar till Mosaiska församlingens fattigvård för fri disposition utan att utöva vederbörlig kontroll. Kommittén borde vara mer aktsam om medlen och inte så lättvindigt lita på detta »främmande fattigvårds samhälle», en reaktion som kanske till någon del handlar om hur ett praktiskt nödhjälpsproblem skulle hanteras men i hög grad också om ett slags gränsdragning. Om nu församlingen i Stockholm hade fått ett fattigvårdsproblem på halsen, var inte detta något som Nödhjälpskommittén i Sundsvall behövde befatta sig med då ju judarna utgjorde en egen »korporation». Kyrkoherdens anmärkning att judarna i enlighet med det dåtida regelverket utgjorde »ett främmande fattigvårdssamhälle» var naturligtvis en helt riktig, men å andra sidan var knappast nödhjälpen efter branden att betrakta som ett rent fattigvårdsärende. Men i detta avseende var uppenbarligen Boström och kommitténs övriga ledamöter oense.

Boström var alltså ovillig att hjälpa judarna och att samarbeta med den judiska församlingen i Stockholm. Möjligen kan man häri se Boström som en representant för det gamla samhället där enhetskyrkan intog en fostrande och övervakande samhällsfunktion och den lutherska tron definierade det nationella.

Lika noterbart i sammanhanget är naturligtvis Nödhjälpskommitténs tillmötesgående av Mosaiska församlingens krav på ersättning. Nödhjälpskommittén ställdes inför det faktum att det fanns en judisk minoritet i staden (bland vilken långt ifrån alla var intresserade av att flytta till Amerika eller Stockholm) och att det förelåg gemensamma problem som man bäst löste i samförstånd.

Påtryckningarna från Isidor Dehn och andra Sundsvallsjudar på frammarsch har säkert haft stor betydelse och bär i sig vittnesbörd om lokalsamhällets integrerande processer.

Därtill kanske kommitténs ledamöter (uppenbarligen med undantag av den förorättade Boström) kände sig tvingade att instämma i delar av den svidande kritiken, inklusive »insinuationen» att trosbekännelsen haft betydelse vid handläggningen – vilket den av allt att döma haft.

Som jag kunnat påvisa tidigare i undersökningen förändrades nödhjälpskommitténs behandling av judarna, och den korrespondens som därefter utväxlades mellan Sundsvall och Stockholm är av betydligt mindre känsloladdad art. Ytterligare några brev skickades från Mosaiska församlingens fattigvårdsansvariga till Nödhjälpskommittén under hösten, dels ett tackbrev och dels en begäran om upplysningar om personer som sökte bidrag. Fattigvårdsstyrelsen var uppenbarligen noga med att visa hur seriöst man hanterade bidragen. Som slutpunkt för dessa mellanhavanden får räknas det sista brevet som tillsändes kommittén i januari 1889, i vilket Mosaiska församlingen gav en samvetsgrann ekonomisk redovisning av hur pengarna använts, ett antal kvitton samt de 70 kronor som blev över av de ursprungligen 1 500 kronorna.

1890-tal: Socioekonomisk klättring ökad delaktighet

Många branddrabbade judar lämnade Sundsvall under 1888, flera, som nämnts, med sikte på Amerika, andra med mer närliggande resmål. Från den senare kategorin återvände många redan året därpå och dessutom kom nya till. Brandåret var det år då flest judar utflyttade från staden, men 1889 blev det år då utan jämförelse flest inflyttade, en demografisk förändring som antyder att brandkatastrofen innebar en omvälvning av vida mått för den judiska gruppen, inte enbart av negativ art. För vissa judar inleddes en kraftig socioekonomisk klättring.

Ytterligare judar öppnade under 1890-talet grosshandelsrörelser och butiker i Sundsvalls centrum, innehavare som bosatte sig i den framväxande stenstaden i stadens centrala delar, precis som många andra framgångsrika småföretagare, tjänstemän och akademiker. Denna judiska företagarminoritet integrerades i stadens medelklass,

naturligtvis genom talrika affärskontakter men också genom att ingå i sociala nätverk i umgängesliv, sällskap och klubbar. Det förvånar knappast att alla dessa judar som stormade in i stadens småborger-skap ägde svenskt medborgarskap.³⁸

Men alla var inte lika framgångsrika. Drygt hälften av judarna, småhandlare, gårdfarihandlare, hantverkare och arbetare, under förhållandevis små ekonomiska omständigheter, hamnade i arbetar-stadsdelen Södermalm, en grupp som förblev marginaliserad.³⁹ Bara knappt 40 % av hushållsföreståndarna i denna kategori hade vunnit svenskt medborgarskap 1890, trots upprepade försök och decenniers boende i Sverige. Inom kategorin kvarstod i några fall ett omfattande fattigvårdsbehov, delvis orsakat av att man inte förmått resa sig ekono-miskt efter branden.

Under 1890-talet började judarna, de rika och fattiga tillsammans, bygga upp en inbördes fattigvård genom att grunda av ett begravnings-sällskap, ett chevra kadisha, på initiativ av i förstone Sundsvalls judiske religionslärare och de mest välbärgade medlemmarna.⁴⁰ Vid sidan av individuella frivilliga hjälpinsatser bidrog denna fattigvård till att lindra nöden bland de sämst ställda judarna i regionen. I och med 1899 års enhälliga riksdagsbeslut om judarnas rätt till allmän fattigvård upphörde dock behovet av fattigvården och mycket riktigt tystnar källorna om Sundsvalls mosaiska begravnings-sällskap någon gång i slutet av 1890-talet, även om man hittar exempel på sådant som liknar judisk välgörenhet bland trosfränder också därefter.⁴¹

Intressant nog och logiskt följdriktigt (både med tanke på riksdagsbeslutet och på den lokala utvecklingen i Sundsvall under 1890-talet) föreslog fattigvårdsstyrelsen 1901 att en judisk butiksinnehavare, född i Suwałkiområdet i Ryska Polen, tillika Mosaiska församlingens första ordförande, skulle utses till vårdare inom den första kretsens fattigvårdsdistrikt. Efter utnämningen utsågs han i tur och ordning till kretsens vice föreståndare, dess ordinarie för att slutligen 1910 väljas till ledamot i stadens fattigvårdsstyrelse.⁴²

Därmed uppnåddes ett slags kulmen på en förändringsprocess som fört judarna – dock långt ifrån alla – från en plats i samhällets marginal (inte minst i fattigvårdshänseende) till en ganska betydelsefull position. Man anar en samhällsintegration som successivt gjorde judar delaktiga i det ekonomiska, sedan det sociala livet, för att slutligen erövra ett, om än begränsat, politiskt inflytande.

Detta är emellertid inte slutet på historien. Kvar i lokalsamhällets marginal fanns det judiska proletariatet och ännu hände det att småborgerlighetens judar utsätts för antisemitiska påhopp.⁴³

Judisk samhällsintegration

Ludwig Holländer, en av förgrundsgestalterna i judiska *Centralverein* i Tyskland, yttrade uppgivet, efter ännu en våg av antisemitism i början av 1920-talet: »Judarna är Tysklands styvbarn – och styvbarn måste visa sig dubbelt så snälla.»⁴⁴ Anmärkningen är både träffande och allmängiltig för den judiska postemancipatoriska erfarenheten i Europa, inklusive Sverige. Judisk samhällsintegration blev aldrig den snabba och smärtfria affär som Valentin beskrev, inte ens i ett mindre lokalsamhälle som Sundsvall, trots dess till synes goda förutsättningar. I den begränsade undersökning jag har presenterat i denna artikel framtonar en bild av en judisk minoritet utan självklar hemortsrätt, en grupp som behandlas styvmoderligt och åläggs särskilda krav.

Slående är hur långsamt och samtidigt klassbundet integrationsprocessen förlöpte. Det var märkligt svårt för de judiska invandrarna i Sundsvall under 1870- och 1880-talen att etablera stabila handelsrörelser som genererade goda inkomster och därmed sociala relationer och status. Judarnas svaga förankring i lokalsamhället blir särskilt tydlig i det material om stadsbranden och nödhjälpsarbetet jag presenterat. Det är ingen tvekan om att brandskadade judar diskriminerades under sommarmånaderna 1888. Bidragens storlek och andelen beviljade bidrag var lägre för judarna än för övriga, ansvarigt nödhjälpsfolk kategoriserade judarna separat i olika liggare, avvisade judar från tillfälliga tältbostäder och försökte dessutom »uppmuntra» till Stockholmsresor eller emigration. En oerhört hög andel judar kom dessutom de facto att emigrera efter branden, kanske inte bara genom uppmuntran. Allt detta kan illustrera att många judar var marginaliserade i samhället i slutet av 1880-talet, trots decennier av judisk närvaro.

Men bilden är inte entydig. Hjälparbetare, administratörer och framför allt de höga herrarna i Nödhjälpskommittén tycks ha kommit till sans efter en tid. Under augusti månad upphörde särbehandlingen av judar och det tycks som om delar av Sundsvalls inflytelse-

rika medelklass bestämt sig för att inta en välvillig inställning gentemot de nödlidande och allra fattigaste judarna, åtminstone de som stod under de framstående judarnas beskydd. Under återstoden av Nödhjälpskommitténs verksamhet gavs judarna hjälp på lika villkor som andra.

Den mindre grupp framgångsrika Sundsvallsjudar, som under 1880-talet hade påbörjat sin ekonomiska och sociala framryckning, hade stor del i detta, liksom förmodligen påstötningarna från Stockholms Mosaiska församling. Omsvängningen är ett tecken på en spirande klassämja under 1880-talet mellan judar och ickejudar inom Sundsvalls småborgerskap.

Undersökningen visar att de judar som rekryterades till medelklassen fick utgöra en förmedlande länk mellan det judiska samfundet och majoritetssamhället. Jag har gett exempel på hur starkt den judiska medelklassen har engagerat sig för sina mindre lyckligt lottade trosfränder, ett personligt och kulturellt betingat engagemang som kanske blandats med ett slags påtvingat egenintresse. För att accepteras av majoritetssamhället och kunna inta en någorlunda säker position gällde det för judarna att inte synas allt för mycket, tona ner religionen, uppvisa framgång i affärer, uppträda diskret, anpassa sig – kort sagt, på styvbarns vis »visa sig dubbelt så snäll». Av allt att döma var många Sundsvallsjudar beredda att betala detta pris för sin integration och man gjorde det med, som den senare utvecklingen skulle visa, framgång.

För kommunal fattigvård kunde de branddrabbade judarna inte komma ifråga. Intressant nog förmådde ändå lokalsamhället att lösa ett akut judiskt fattigvårdsfall. Den hyresfrihet Sundsvalls drätselkammare meddelade en judisk änka och hennes barn utgör ett både rörande och illustrativt exempel på borgerligt patriarkal välvilja över etniska gränser, samtidigt som man ska vara försiktig med att betrakta fallet som ett mönster i samhällets förhållande till judarna.

Undersökningen har indikerat att medborgarfrågan varit av stor betydelse. Ickenaturaliserade judar har tillhört den fattigaste kategorin och det är i förstone denna grupp som myndigheterna försökt göra sig av med genom enkel biljett till Stockholm eller emigrationsbidrag. Påpekandet om medborgarskap är viktigt ur ett integrationsperspektiv eftersom det levde hundratals judar på svensk mark under senare delen av 1800-talet utan svensk medborgarrätt.⁴⁵ Vid

sidan av (men kopplat till) individens socioekonomiska ställning är medborgerligt utanförskap ett av de viktigaste uttrycken för judiskt samhälleligt utanförskap.

Trots många framsteg för den svenska judenheten under senare delen av 1800-talet, både i Sundsvall och på andra håll, kan man knappast påstå att integrationsproblemen fick sin slutliga lösning av emancipation eller av samhällsutvecklingen som följde därpå. Även om denna undersökning gett exempel på en lokal öppenhet och välvilja, som säkert också fanns på många andra håll i landet, har den också visat på hinder, fördomar och misstänksamhet. Kyrkoherde Boström har fått representera en antijudisk röst, denna kyrkans man som kanske utifrån sina traditionella preferenser riktade udden, inte bara mot fattiga invandrare, utan också mot den främmande korporationen i Stockholm – någon åtskillnad mellan jude och jude gjordes alltså inte. Den avoga hållningen, inte alls unik i samtiden, får illustrera hur judarnas ställning och hemvist i det svenska samhället kunde sättas i fråga.

Noter

¹ Undersökningen som presenteras här ingår i ett forskningsprojekt som bedrivits vid Historiska institutionen i Uppsala och som resulterat i min doktorsavhandling *Nationens styvbarn. Judisk samhällsintegration i några Norrlandsstäder 1870–1940*, Stockholm 2007. Projektet har delvis finansierats och drivits i samverkan med Forsknings- och utvecklingscentrum i Västernorrlands län.

² Ur en remiss undertecknad föreståndarna i Stockholms Mosaiska församling inför emancipationsbeslutet 1870, från Valentin, Hugo, *Judarna i Sverige* (Stockholm 1964), s. 106.

³ Kommentar till emancipationsbeslutet ur Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning från februari 1870; från Valentin (1964), s. 108.

⁴ Valentin (1964), s. 106.

⁵ Valentin (1964), s. 109, 139.

⁶ Tydén, Mattias, *Svensk antisemitism 1880–1930*, (Uppsala 1986); Berggren, Lena, *Nationell upplysning. Drag i den svenska antisemitismens idéhistoria* (Stockholm 1999); Andersson, Lars M, *En jude är en jude är en jude. Representationer av »juden» i svensk skämtpress omkring 1900–1930* (Lund 2000); Carlsson, Carl Henrik, *Medborgarskap och diskriminering. Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920*, (Uppsala 2004).

⁷ Le Roy Ladurie, Emmanuel, *Karnevalen i Romans. Från kyndelsmäss till askonsdag 1579–1580* (Stockholm 1982), s. 311.

⁸ Hobsbawm, Eric, *Om historia* (Stockholm 1999), s. 215.

⁹ Sommaren 1965 hittades en mängd osorterade och smutsiga handlingar på vinden till dåvarande Högre Allmänna läroverket i Sundsvall, handlingar som kom att samlas ihop och ordnades till Nödhjälpskommitténs arkiv (här kallat NHK) på Medelpadsarkiv

(MPA). Se Pietsch, Lisbeth och Johansson, Lena, »*Wördsammast herrar komitérade... Nöd hjälpskommittén i Sundsvall 1888–1899 i protokoll och press*, Opubl. Uppsats, Informationslinjen, Högsolan i Sundsvall/Härnösand. 1988, s. 2.

¹⁰ Jansson, Torkel, *Adertonhundratalets associationer. Forskning och problem kring ett sprängfullt tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två sambällsformationer c:a 1800–1870* (Uppsala 1985), s. 141f.

¹¹ Först efter 1900 startades en officiellt godkänd mosaik församling i Sundsvall.

¹² Citatet är hämtat från en ansökan om att få bilda mosaik församling i Sundsvall: Civildepartementet (RA), Konseljakt 12.18.1891, E1:2233; Demografiska uppgifter är huvudsakligen hämtade från Husförhörslängder och Församlingsböcker från Gustav Adolfs församling och Härnösands Domkyrkoförsamling som förvaras på Härnösands Landsarkiv.

¹³ Bredefeldt, Rita, »Ekonomi och identitet: de svenska judarnas ekonomiska verksamheter och självbild från 1800-talets andra hälft till 1930» i *Nordisk Judaistik – Scandinavian Jewish Studies*, 1–2 (1987).

¹⁴ Ansökningar om tillstånd att idka handel: Civildepartementet (RA), Konseljakter; Nöd hjälpskommitténs arkiv (MPA), Ansökningshandlingar; Konkursakter från Rådhusrättens i Sundsvall arkiv och Härnösands stadsarkiv (HLA).

¹⁵ Se vidare Besserman, Anna, »Invandrare i utvandringslandet» i *Historielärnarnas årskrift*, 1993 1994, s. 85.

¹⁶ Carlsson 2004, s. 137. Det faktum att många judar utan svenskt medborgarskap tvingades lämna gårdfarihandeln för andra yrken avspeglas i tabell 2, där antalet judiska hantverkare ökar ganska dramatiskt från slutet av 1880-talet och framåt. Kategorin utgörs utslutande av ickenaturaliserade judar, tidigare gårdfarihandlare.

¹⁷ NHK (MPA), ansökningshandlingar, Augusti 1888.

¹⁸ Uppgifterna om naturalisation har jag huvudsakligen hämtat från brevdariet på Landskansliet i Västernorrlands län (HLA) B1:94–112.

¹⁹ Sundsvalls uppboordsverk (HLA), Taxeringslängd för 1880. Dehns inkomster är utslutna från tabell 2.

²⁰ Stadsfullmäktigt 1880; 1885–1888; 1891–1894. Se Löfgren, Bernhard, »Porträttgalleri omfattande stadsfullmäktige och stadsfullmäktiges sekreterare samt magistrat för tiden 1863–1921» i Nils Ahnlund (red), *Sundsvalls Historia del IV* (Sundsvall 1921–1922) s. 46, Sundsvalls-Posten 1.2.1899.

²¹ Sundsvalls Mosaiska församling (HLA) Mosaiska begravningsällskapets protokoll 1894–1896; Civildepartementet (RA), Konseljakt, 10.6.1898.

²² Uppboordsverkets i Sundsvall arkiv (HLA), Mantalslängder 1880 1885. För judiskt närboende i andra svenska städer runt förra sekelskiftet se Ek, Sven B, *Nöden i Lund. En etnologisk stadsstudie* (Lund 1992) s. 159–161; Nyström, Per, »Det stora emigrantäventyret» i *Göteborgs Mosaiska församling 1780–1880. Minnesskrift till Göteborgs Mosaiska församlings 200-årsjubileum* (Göteborg 1980), s. 67–87; Stare, Jaqueline, »Judiskt liv på Söder, en anorlunda värld» i *Det judiska Stockholm*, red. David Glück, Aron Neuman & Jaqueline Stare (Stockholm 1998), s. 189–194.

²³ Från läkaren Gotthilf Stéenoffs opublicerade memoarer (MPA).

²⁴ Boström, Svenåke, *Den tändande gnistan: staden som reste sig ur askan* (Sundsvall 1988); Pietsch & Johansson (1988).

²⁵ NHK (MPA), Förteckning över hjälpsökande, DI:1 samt Registerbok över utdelade gåvomedel, DII:B:2.

²⁶ NHK (MPA), Förteckning över hjälpsökande, DI:1, Registerbok över utdelade gåvomedel, DIIB:2, Ansökningshandlingar, EII.

²⁷ Pietsch & Johansson 1988, s. 23

²⁸ Sundsvalls Gustav Adolfs församling (HLA), Husförhörslängder och Flyttnings-

längder. Observera att England och, i något fall, Tyskland anges som resmål för kategorin judiska emigranter 1888 och att inte alla judar, när allt kom omkring, emigrerade trots noteringen i flyttningslängden. En jämförelse med siffrorna för den totala utvandringen från Sundsvall samma år visar att andelen Nordamerikafarare stannade på 0,66 %. Visserligen ökade emigrationen från Sundsvall och nådde som högst 2,5 % 1892, en emigration som näppeligen kan kopplas direkt till stadsbranden såsom i fallet med judarna och, som synes, kommer siffran inte ens i närheten av de judiska utvandringstalen för år 1888. Se Tedebrand, Lars-Göran, »Gamla och nya stadsbor efter 1860», i *Sundsvalls historia Del II*, (Sundsvall 1997), s. 109.

²⁹ NHK (MPA), Ansökningshandlingar, EII.

³⁰ NHK (MPA), Ansökningshandlingar, EII.

³¹ Elias W. hade uppenbarligen varit änkan behjälplig vid flera av ansökningstillfällena. Han var en av två judiska pantlånare i Sundsvall 1888, en verksamhet han dock lämnade efter branden för att i stället driva en framgångsrik grosshandelsrörelse som sonen Hjalmar så småningom övertog. Redan 1872 hade Elias W. flyttat in i staden, då 22 år gammal och strax därefter erhållit svenskt medborgarskap. Han var verksam i staden fram till sin död 1904. Källor ger ytterligare exempel på Witkowskys filantropiska verksamhet i förhållande till mindre lyckligt lottade trosfränder i Sundsvall.

³² Beslutet togs i januari 1889. DK's arkiv (MPA), Conceptprotokoll 1889, AI:16. Larson var som nämnts både Nödhjälpskommitténs och Fattigvårdsstyrelsens ordförande, därtill stadsfullmäktig.

³³ NHK's arkiv (MPA), Handlingar rörande barackerna 1888–1894, FII:2.

³⁴ Axel Larsson drabbades enligt uppgift av sinnessjukdom 1891 men vägrade lämna sin plats i stadsfullmäktige. 1892 tvingades han dock avgå och två år därefter dog han; Löfgren 1921–1922.

³⁵ Sundsvalls uppboordsverk (HLA), Mantalslängder för olika år på 1890-talet, FlA; Gustav Adolfs församling (HLA), Församlingsbok. En av sönerna i familjen Turitz, Leopold, född 1886, kom sedermera att utbilda sig till läkare och bli en av initiativtagarna till Stockholms Zionistförening, grundad 1910, tillika dess första ordförande. Se Narrow, Morton Herman, *Zionism in Sweden, its Beginnings until the end of World War I*. The Jewish Theological Seminary of America, 1990, s. 41.

³⁶ NHK (MPA), Korrespondens 1888–1889, EI:1.

³⁷ NHK (MPA), Protokoll 15/8 1888, AI:1.

³⁸ Sundsvalls uppboordsverks arkiv (HLA), Mantalslängd för år 1890; Landskansliet i Västernorrlands län (HLA) BI:94–112.

³⁹ Även från denna grupp finns exempel på att nästa generation kunde göra karriär inom de fria yrkena. I något fall har pengabidrag från Mosaiska församlingen i Stockholm skapat möjligheter till universitetsstudier.

⁴⁰ Sundsvalls Mosaiska församling. (HLA) Mosaiska begravningssällskapets protokoll 1894–1896, KV.

⁴¹ Bland annat i konkursakter: Härnösands stadsarkiv (HLA), Konkursakter 1899, FIII:121.

⁴² Fattigvårdsstyrelsens i Sundsvall arkiv (MPA), Protokoll 1901; Sundsvalla kommunala handlingar (MPA) 1902 och 1910.

⁴³ Judarna i Sundsvall drabbades av antisemitiska påhopp i Nordström, Ludvig, *Landsorts-Bobéme* (Stockholm 1911) och i ännu högre grad i Högberg, Olof, *Från Norrlands sista halvsekel I. Baggbölingar* (Stockholm 1911), exempelvis s. 94–103. I den lokala skämttidningen *Lutfisken* förekom nidbilder av Sundsvallsjudarna, 1915, 1933. I mitt avhandlingsprojekt analyseras den här typen av kulturhistoriskt material.

⁴⁴ Aschheim, Steven E., *Brothers and Strangers. The East European Jew in German and German Jewish Consciousness, 1800–1923* (Wisconsin 1982), s. 227.

⁴⁵ Carlsson (2004), s. 69.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

RIKSARKIVET (RA)

Civildepartementet
Konseljakter

Judiska församlingens arkiv
Huvudarkiv: Fattigvårdsnämnden

HÄRNÖSANDS LANDSARKIV (HLA)

Härnösands domkyrkoförsamlings arkiv
Husförhörlängder

Sundsvalls Gustav Adolf församlingsarkiv
Husförhörlängder
Församlingsbok
Flyttningslängder

Sundsvalls Mosaiska församlings arkiv
Protokoll för Mosaiska begravningsällskapet
Församlingsbok

Landskansliet i Västernorrlands län
Brevdiarier

Sundsvalls rådhusrätts arkiv
Konkursakter

Sundsvalls uppbördsverks arkiv
Mantalslängder
Taxeringslängder

Härnösands stadsarkiv
Konkursakter

MEDELPADSARKIV (MPA)

Drätselkammarens i Sundsvall arkiv
Conceptprotokoll

Fattigvårdsstyrelsens i Sundsvall arkiv
Protokoll

Nöd hjälpskommitténs arkiv (NHK)
Ansökningshandlingar
Förteckning över hjälpsökande
Handlingar rörande barackerna

Korrespondens
Registerbok över utdelade gåvomedel

Gotthilf Stéenoffs opublicerade memoarer

Tryckta källor

Sundsvalls kommunala handlingar (MPA)
Sundsvalls-Posten

Litteratur

- Andersson, Lars M, *En jude är en jude är en jude... Representationer av »juden» i svensk skämtpress omkring 1900–1930*, Lund 2000
- Aschheim, Steven E., *Brothers and Strangers. The East European Jew in German and German Jewish Consciousness, 1800–1923*, Wisconsin 1982
- Berggren, Lena, *Nationell upplysning. Drag i den svenska antisemitismens idéhistoria*, Stockholm 1999
- Besserman, Anna, »Invandrare i utvandringslandet» i *Historielärarnas årsskrift* 1994
- Boström, Svenåke, *Den tändande gnistan.. Staden som reste sig ur askan*, Sundsvall 1988
- Bredfeldt, Rita, »Ekonomi och identitet: de svenska judarnas ekonomiska verksamheter och självbild från 1800-talets andra hälft till 1930» i *Nordisk Judaistik – Scandinavian Jewish Studies*, 1–2/1987
- Carlsson, Carl Henrik, *Medborgarskap och diskriminering. Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920*, Uppsala 2004
- Ek, Sven B, *Nöden i Lund. En etnologisk stadsstudie*, Lund 1992
- Hobsbawm, Eric, *Om historia*, Stockholm 1999
- Högberg, Olov, *Baggbölingar*, Stockholm 1911
- Jansson, Torkel, *Adertonhundratalets associationer. Forskning och problem kring ett sprängfullt tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer c:a 1800–1870*, Uppsala 1985
- Le Roy Ladurie, Emmanuel, *Karnevalen i Romans. Från kyndelsmäss till askonsdag 1579–1580*, Stockholm 1982
- Löfgren, Bernhard, »Porträttgalleri omfattande stadsfullmäktige och stadsfullmäktiges sekreterare samt magistrat för tiden 1863–1921» i Nils Ahnlund (red), *Sundsvalls Historia del IV*, Sundsvall 1921–1922
- Narrows, Morton Herman, *Zionism in Sweden, its beginnings until the end of World War I*. The Jewish Theological Seminary of America 1990
- Nordström, Ludvig, *Landsorts-bobème*, Stockholm 1911
- Nyström, Per, »Det stora emigrantäventyret» i *Göteborgs Mosaiska församling 1780–1880. Minnesskrift till Göteborgs Mosaiska församlings 200-årsjubileum*, Göteborg 1980
- Pietsch, Lisbeth & Johansson, Lena. »Wördsammast herrar komitérade...» *Nödhjälpskommittén i Sundsvall 1888–1899 i protokoll och press*. Opublicerad uppsats, Informationslinjen, Högsolan i Sundsvall/Härnösand. 1988
- Stare, Jaqueline, »Judiskt liv på Söder, en annorlunda värld» i David Glück, Aron Neuman & Jaqueline Stare (red), *Det judiska Stockholm*, Stockholm 1998
- Tedebrand, Lars-Göran, »Gamla och nya stadsbor efter 1860», i *Sundsvalls historia Del II*, Lars-Göran Tedebrand (red), Sundsvall 1997
- Tydén, Mats, *Svensk antisemitism 1880–1930*, Uppsala 1986
- Valentin, Hugo, *Judarna i Sverige*, Stockholm 1964